

LITTERATURKRITIK &
ROMANTIKSTUDIER
SKRIFTRÆKKE 31

Uffe Hansen

*"Det ubevidste":
et brugbart kriterium for afgrænsningen af
romantikken?*

Litteraturkritik & Romantikstudiers Skriftrække

Skriftrækken udgiver aktuelle bidrag, som indgår i Dansk Selskab for Romantikstudiers forskningsaktivitet. Manuskripter fra konferencer, gæsteforelæsninger, medlemmernes works in progress, relevant diskussionsmateriale. De enkelte numre fordeles gratis internt i selskabet og kan af andre interesserede erhverves ved henvendelse til skriftrækkens redaktør. Redaktionen modtager gerne forslag til udgivelse af nye numre inden for selskabets område. Henvendelse til formand eller redaktør.

Oversigt over producerede numre findes bag i heftet.

Skriftrækken udgives med støtte fra Forskningsfonden, Aarhus Universitet.

Jacob Bøggild (formand)
Institut for Nordisk sprog og litteratur
Århus Universitet
Niels Juels Gade 84
8200 Århus N
Tlf.: 8942 1926
E-mail: norjb@hum.au.dk

Lis Møller (kasserer; skriftrække redaktør)
Institut for Litteraturhistorie
Aarhus Universitet
Langelandsgade 139
8000 Århus C
Tlf.: 8942 1841
E-mail: litlm@hum.au.dk
Fax: 8942 1850

Dansk Selskab for Romantikstudier
2002

ISBN:
87-91253-00-4

Til glæde for de mange, der har efterspurgt dette bidrag, genoptrykker vi her i let revideret form Uffe Hansens artikel om "Det ubevidste" (Skriftrækkebidrag nr. 10):

"Det ubevidste":

et brugbart kriterium for afgrænsningen af romantikken?

Uffe Hansen

Den nødvendige forudsætning for de efterfølgende overvejelser er hypotesen, at "der i Europa eksisterede et vidt udbredt, tydeligt og temmelig samtidigt netværk af tanker, holdninger og overbevisninger, som forbindes med begrebet 'Romantik'".¹ Blandt de kognitive diskurser, der i fikcionaliseret form indgår i dette netværk, indtager den romantiske antropologi en vigtig plads, og inden for denne er "det ubevidste" et centralt problem. Det er samtidig historisk specifikt, idet det hverken for de umiddelbart forudgående epoker, oplysningstid og klassicisme, eller for de umiddelbart efterfølgende, realismen og strømningerne parallelt med den, udgør et fælles centralt referencefelt i *deres* bestemte "Form der Weltzuwendung".² Hvorned naturligvis ikke er sagt, at rationalitetens forhold til "sit andet" ikke beskæftiger enkelte forfattere eller forfattergrupper før eller efter romantikken. Opgaven består i at bestemme, hvad det er for en form for "ubevidsthed", der er specifik for romantikken, hvilken særlig, historisk betinget antropologi, den forholder sig til. Det siger sig selv, at vi her har at gøre med et så snævert

¹ Henry H.H. Remak, Ein Schlüssel zur westeuropäischen Romantik, in: Helmut Prang (ed.), *Begriffsbestimmung der Romantik*, Darmstadt 1968, s.429.

² Wolfgang Iser, *Das Fiktive und das Imaginäre*, Frankfurt a.M. 1993, s.24.

kerneområde, at det ikke er anvendeligt som *generelt* kriterium for klassificeringen af en tekst som "romantisk", men som kerneområde stråler det ud i andre mere uspecifikke ubevidsthedsbegreber, som romantikken arbejder med, og derfra videre ind i periodens antropologi.

Ligesom psykologien i almindelighed har også det ubevidstes psykologi "en lang fortid og en kort historie"³, forstået således at den *systematiske* udredning af forholdet mellem den refleksive bevidsthed og de psykiske processer, der finder sted hinsides bevidstheden, først begyndte omkring 1700. Selve ordet "ubevidst" (unconscious) dukker op i 1751 i den skotske filosof Henry Home Kames' *Essays on the Principles of Morality and Natural Religion*. I det tyske sprogområde bruger Ernst Platner 1776 ordet "Unbewußtsein" for første gang i sine *Philosophische Aphorismen*, som betegnelse for de svage, næsten umærkelige perceptioner. Det dertil hørende adjektiv er "bewußtlos", der med en enkelt undtagelse⁴ er normalbetegnelsen frem til omkring 1800, hvor det fra nu af må konkurrere med "unbewußt" / "das Unbewußte".⁵ I det franske sprogområde forekommer "inconscient"/ "l'inconscient" først fra midten af 1800-tallet.

Hvad forstod man op gennem 1700-tallet ved dette begreb? Det første, der i en kortfattet historisk mønstring kan fastslås, er at udgangspunktet i alle tilfælde er en stærk reaktion omkring 1700 mod John Locke's empirisme og især imod Descartes med hans klare skillelinie mellem den fysiske verden (res extensa) og sjælen (res cogitans). Descartes satte lighedstegn mellem sjæl og cogitatio (refleksiv bevidsthed). En følge af denne meget smalle definition af det psykiske blev, at ikke kun den ydre materielle verden, men også alt det i mennesket, som ikke besad

³ H.Ebbinghaus, *Grundzüge der Psychologie*, Lpz. 1919⁴. Cit. Ludwig J. Pongratz, *Problemgeschichte der Psychologie*, München 1984², s. 197.

⁴ Goethe, *An den Mond* (1777) har adjektivet "unbewußt", i senere redaktioner af digtet erstattet af "nicht bewußt".

⁵ Det substantiverede adjektiv "das Unbewußte" forekommer for første gang i Jean Paul's *Vorschule der Ästhetik* §13 (1804): "Das Mächtigste im Dichter, welches seinen Werken die gute und die böse Seele einbläst, ist gerade das Unbewußte."

bevidsthedens klarhedskvalitet, henregnedes til res extensa. Der blev kun reserveret et meget begrænset felt for res cogitans, og den cartesianske dualisme fik på denne måde en markant materialistisk slagside. I oppositionen herimod udskiller der sig flere linier, hver med sin opfattelse af det ubv.

Den første systematiske undersøgelse af det *kognitive* (perceptuelle) ubevidste finder vi hos Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716). Imod Descartes indtager han et monistisk standpunkt med sin ide om den psyko-fysiske parallelisme. De legemlige og de sjælelige processer er som to ure, der er nøje afstemt efter hinanden ("præstabilerte Harmonie"). Til enhver legemlig proces svarer en sjælelig, og kun en ringe del af de sjælelige processer når nogensinde bevidstheden. Størstedelen forbliver som "petites perceptions", svage, flygtige, dunkle sansninger, forestillinger, følelser, viljesytringer og ansatser til tænkning, under den refleksive bevidstheds tærskel. Men denne tærskel er ikke absolut. Trinrækken fra de dunkleste psykiske processer og til de klart bevidste udgør et graduelt kontinuum, og det, som på et tidspunkt er ubevidst, kan under visse forhold i erindringen kaldes frem i bevidstheden. Vi kan altså her tale om det "relativt ubevidste" eller det "latent ubevidste".

Dette ubevidsthedsbegreb genfindes hos Leibniz' elev Christian Wolff (1679-1754) og hos en lang række tænkere i hans fodspor, Alexander Gottlieb Baumgarten (1714-1762), Johann Georg Sulzer (1720-1779), Ernst Platner (1744-1818) og Johann Nicolaus Tetens (1736-1805. Kants psykologiske hjemmelsmand par excellence).⁶ Som et relativt sent, men meget tydeligt eksempel på de Leibnizske idéers livskraft kunne man nævne Platners "Neue Anthropologie für Ärzte und Weltweise" (1790). Efter Platners opfattelse besidder mennesket "ein zwiefaches Seelenorgan", nemlig "ein geistiges" og "ein thierisches" (s. 71), der begge indvirker

⁶ Jvf. Hans Adler, *Fundus Animae - der Grund der Seele. Zur Gnoseologie des Dunklen in der Aufklärung*, in: *Deutsche Vierteljahrsschrift* 62, 1988, s.197-220.

på sjælen, men på forskellig vis. Mens det åndelige sjæleorgans virkefelt er sprogbesatte sanseforestillinger og hukommelse om den ydre verden, begrebstækning og moralske domme, hedder det om det andet sjæleorgan: "Das thierische Seelenorgan ist das unwesentlichere und unedlere, und erweckt in der Seele jene verworrenen, aus einer zahlenlosen Vielheit undeutlicher Gefühle zusammengesetzten Vorstellungen von dem Zustande, theils des thierischen Körpers überhaupt, theils seiner einzelnen Werkzeuge, und die von diesen Ideen abhängenden angenehmen, oder unangenehmen Empfindungen." (s. 72).

Det kognitivt ubevidstes område er imidlertid ikke begrænset til det, der aktuelt befinder sig under perceptions- og opmærksomhedstærskelen. Til de Leibnizske "dunkle Ideen" regner således Sulzer også sådanne, "die sich von den Jahren unsrer Kindheit herschreiben, und welche die Zeit ganz verdunkelt hat."⁷ Ved at disse forestillinger fra den tidlige barndom uden om forstandens kontrol virker umiddelbart ind på menneskets "Empfindung" kan de skyde fornuften til side og tvinge os til handle "gegen unser Gutbefinden".⁸ Udover denne betydningsfulde *ontogenetiske* dimension, som skulle blive et centralt punkt i psykoanalysen, peger Sulzer endvidere på en lige så vigtig *motivational* dimension: "In dem Innersten der Seele sind Angelegenheiten verborgen, die uns zuweilen auf einmal, ohne alle Veranlassung und auf eine unschickliche Art, handeln oder reden, und ohne daß wir daran denken, Dinge sagen lassen, die wir schlechterdings verbergen wollen."⁹ For dette volitive ubv. bruges i 1700-tallet betegnelser som "Begehren und Wollen", "Affekte und Leidenschaften", "Bedürfnis und Trieb".

⁷ Vom dem Bewußtseyn und seinem Einflusse in unsre Urtheile (1764), s. 110. Denne provins af det ubevidste var også et vigtigt anliggende for Karl Philipp Moritz (1756-93), udgiveren af Europas første egentlige psykologiske tidsskrift, *Gnothi Sauton oder Magazin zur Erfahrungsseelenkunde als ein Lesebuch für Gelehrte und Ungelehrte* (1786-93)

⁸ Ibid. s. 108. Friedrich Schiller brugte dette psykologiske motiv i dramaet *Die Räuber* 1781/1782. Jvf. Wolfgang Riedel, *Die Aufklärung und das Unbewußte. Die Inversionen des Franz Moor*. In: *Jahrbuch der deutschen Schiller-Gesellschaft* 37, 1993, s.218-20.

Dermed nærmer vi os den anden linie i 1700-tallets ubevidsthedsbegreb, det *vitalt* ubevidste, eller det *irrationelt* ubevidste. Allerede den tyske læge Georg Ernst Stahl (1660-1734) havde vendt sig mod Descartes' mekanistiske opfattelse af menneskets organisme (der lod sig beskrive og forklare med kategorierne udstrækning og bevægelse) og hævdede, at den sjælelige "vitalkraft" var den fysiske organismes fundament, at sjælen var til stede overalt i legemet som organiserende og virkende kraft. Her er der i modsætning til Leibniz' opfattelse tale om et psykisk ubevidst, som i sin kerne er absolut utilgængeligt for bevidstheden. Stahls vitalisme vandt en begrænset tilslutning i århundredets begyndelse, men fik en kraftig renaissance i århundredets slutning i Frankrig¹⁰ og Tyskland. F.eks. overtog den allerede nævnte Ernst Platner fra slutningen af 80erne vitalismens synsmåde og betragtede nu "auch die Bewegungen der thierischen Werkzeuge als Thätigkeiten der Seelenkraft, welche, mittelst der den Nerven beygebrachten und bis zur Seele fortgepflanzten Reize erregt werden; - eben so wie die willkürlichen Bewegungen; obwohl ohne Bewußtseyn."¹¹ I dette ubevidsthedsbegreb understreges den psykofysiske enhed ("die Lebensseele").

Tæt på vitalismen står også Herder, for hvem Leibniz' kognitive ubevidste var en alt for trangbrystet anskuelse. I hans *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele* (1778) hedder det således: "Der innere Mensch mit allen seinen dunklen Kräften, Reizen und Trieben ist nur *Einer*. [...] Im Abgrunde des Reizes und solcher dunkeln Kräfte liegt in Menschen und Thieren der Same zu aller

⁹ Zergliederung des Begriffes der Vernunft (1758), in: *J.G.Sulzers vermischte philosophische Schriften*, Leipzig 1793, s.261

¹⁰ Bl.a. Paul Joseph Barthez, *Nouveaux élémens de la Science de l'Homme* (1778). Jvf. Charles de Villers, *Le magnétiseur amoureux. Introduction et notes par François Azouvi*. Paris 1978, s. 237.

¹¹ *Neue Anthropologie für Ärzte und Weltweise, mit besonderer Rücksicht auf Physiologie, Pathologie, Moralphilosophie und Ästhetik*. Erster Band. Leipzig 1790, s. 97. Jvf. Anneliese Ego *Animalischer Magnetismus oder Aufklärung. Eine mentalitätsgeschichtliche Studie zum Konflikt um ein Heilkonzept im 18. Jahrhundert* (1991) s. 98: "Hatte im dualistischen System des Mechanismus die Seele zumindest beim Menschen ihre Daseinsberechtigung behalten, so kamen die Vitalisten, da sie Gefühle ohne Bewußtsein zuließen, ohne sie aus. Wer die Materie Seele sein läßt, läßt die Seele materiell sein."

Leidenschaft und Unternehmung. [...] Vor solchem Abgrunde dunkler Empfindungen, Kräfte und Reize graut nun unsrer hellen und klaren Philosophie am meisten: sie segnet sich davor, als vor der Hölle *unterster* Seelenkräfte und mag lieber auf dem Leibnizischen Schachbrett mit einigen tauben Wörtern und Klassifikationen von *dunkeln* und *klaren*, *deutlichen* und *verworrenen* Ideen, vom *Erkennen in* und *außer sich*, *mit sich* und *ohne sich selbst* u. dgl. spielen.”¹² Af dette sjælens utilgængelige “dybeste dyb”, af det elementært fysiologiske, ”naturkræfterne”, udspringer menneskets bedste emotionelle, moralske og skabende livsytringer. Det er velkendt, hvor stærkt indtryk Herders psyko-fysiske monisme gjorde på Goethe. Hos ham finder vi en insisterende betoning af netop kontinuitetsideen (“Steigerung”). Det klareste digteriske udtryk fandt den måske i romanen *Die Wahlverwandtschaften* (1809), først og fremmest i Ottilies personlighed, i hvem en ekstremt fintmærkende fornemmelse for kroppens ubevidste liv, ja endog for rent uorganiske fysiske fænomener, forenes med de højeste intellektuelle, moralske og religiøse forestillinger til en personlighedens syntese. For Goethe blev Luigi Galvanis opdagelse af “den dyriske elektricitet”¹³ det stærkeste indicium for den tætte forbindelse mellem legeme og sjæl, et synspunkt han kunne finde fuldt udarbejdet i J.W.Ritters *Der Siderismus oder neue Beyträge zur nähern Kenntnis des Galvanismus* (1808).¹⁴ Et ganske betegnende udtryk for Goethes spinozistiske tro på “den éne natur” finder vi i et brev til Zelter 22.6.1808: “Der Mensch an sich selbst, insofern er sich seiner gesunden Sinne bedient, ist der größte und genaueste physikalische Apparat den es geben kann.”

Det er et fællestræk ved disse to hovedlinier i 1700-tallets opfattelser af det ubevidste, at der lægges stærk vægt på *kontinuiteten*, de graduelle overgange ikke

¹² Sämtliche Werke, hrsg. von B. Suphan, Bd.8, s.178 ff.

¹³ Galvanis *De viribus electricitatis in motu musculari commentarius* udkom 1791 og oversattes til tysk 1793.

¹⁴ Jvf. Michael Holtermann, “Thierischer Magnetismus” in Goethes Roman “Die Wahlverwandtschaften”. In: *Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft* 1993, s.164-97.

kun mellem de “dunkle forestillinger” og den reflektive bevidsthed, men også mellem legeme og sjæl, ånd og natur. Især i århundredets slutning blev det almindeligt at finde denne kontinuitetsidé filosofisk begrundet i nyplatonismens emanationsbegreb. Man (og det vil sige f.eks. Goethe og Schelling) valgte at se bort fra Plotins dualisme af ånd og materie og i stedet lægge vægten på de graduelle overgange fra den guddommelige enhed (pleroma) til ånden, sjælen og videre til materien (kenoma), d.v.s. tolke Plotin monistisk.

Et vigtigt aspekt af det kognitive hhv. vitale ubevidsthedsbegreb er understregningen af psykens *enhed*, jegets substantielle identitet. Dermed vendte man sig energisk mod bl.a. Humes sensualisme, hvorefter jeget blot er et “bundt” af partikulære forestillinger, sansninger og følelser, sammenknyttet af “associationer” (“nothing but a heap or collection of different perceptions united together by certain relations”) (*Enquiry concerning human understanding* (1748)). Hume videreførte på dette punkt, ligesom bl.a. Voltaire, encyclopædisterne og (især) Condillac, Lockes empirisme med dens tese, at bevidstheden konstitueres af passivt modtagne fornemmelser.

Den empiriske psykologi (erfaringspsykologien), hvis hovedlinier jeg har givet et kort rids af, stod i 1780erne på et højt udviklingstrin og kunne fremvise imponerende skarpsindige beskrivelser og analyser af et bredt spektrum af de ubevidste faktorer, der antoges at ligge til grund for og undertiden greb styrende ind i de højeste bevidsthedsprocesser. Men som for enhver teori om det ubevidste gælder også for de beskrevne teoridannelser det problem, som Freud i sine *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (1916-17) peger på, nemlig at det ubevidste for en umiddelbar betragtning kunne synes at være “eine Tatsache, die sich in ihrer Benennung selbst aufhebt und doch etwas Wirkliches sein will, eine *contradictio in adjecto*.” (SA, bd. I, s. 118). I sin *Problemgeschichte der Psychologie* (1984²) bestemmer da også

Ludwig J. Pongratz "det ubevidste" som hypotese, men tilføjer så: "Gedankliche Konstruktion beziehungsweise Rekonstruktion ist nicht gleichbedeutend mit 'Artefakt'. Als solches wäre - vom empirischen Standpunkt - allenfalls ein substantialisierendes Unbewußtes zu bezeichnen. Sofern das Unbewußte nicht unmittelbar gegeben ist, ist es im strengen Sinne aber auch kein Faktum. Immerhin ist es als *constructum*, als *cogitatum*, als *hypotheticum* eine unbestreitbare Erlebnisgegebenheit, die auf eine unbewußte Determination von hier und jetzt angetroffenem Erleben und Verhalten verweist." (s. 238). Videnskabsteoretisk er der således ikke den store forskel på "det ubevidste" som forklaringshypotese og mange af den elementære fysiks do.. Men for erfaringspsykologerne var det en generende empirisk defekt.

Alligevel så det i 1784 ud, som om man med ét slag havde fået et middel i hænde, hvormed man *eksperimentelt* kunne observere ubevidste psykiske fænomener og deres indvirkning på ikke kun bevidstheden, men også den fysiske organisme. I det år udkom første bind af Armand-Marie-Jaques de Chastenet, marquis de Puységur's (1751-1825) *Mémoires pour servir à l'histoire et à l'établissement du magnétisme animal*. Puységur var elev af den tyske læge Franz Anton Mesmer, som siden februar 1778 i Paris og andre franske byer med held havde behandlet i tusindvis af patienter ved hjælp af en metode, vi vel nu ville betegne som hypnotisk suggestion. Efter Mesmers egen mekanicistiske opfattelse var universet gennemtrængt af en kraft, hvis virkning i levende organismer var afhængig af deres ladning med "animalsk magnetisme". Var denne ladning "disharmonisk" kunne han med sin særligt udviklede metode regulere den animalske magnetisme i patienterne. Når han enten ved direkte berøring eller ved hjælp af "magnetiserede" genstande lod det magnetiske "fluidum" strømme over i patienterne, kom de først i "krise" (konvulsioner, letargi, trancelignende tilstande), hvorpå helbredelse fulgte. Puységurs banebrydende indsats bestod i, at han efter en

række praktiske forsøg og ganske skarpsindige analyser af processernes forløb forkastede Mesmers fysiske teori og erstattede den med en (efterhånden) rent psykologisk. For Mesmer var de kortvarige og voldsomme kriser i sig selv ret uinteressante ledsagefænomener, hvorimod Puységur begyndte med at rette hele sin opmærksomhed mod, hvad der egentlig foregik i patienterne i disse overgangstilstande. Det var efter hans opfattelse her, helbredelsesprocesserne satte ind, og ikke i den forudgående "magnetiske opladning". Han opdagede nu, at hvis han med forsigtighed "magnetiserede" sin patient og ikke iøvrigt greb ind i forløbet, kom patienten efter en kortvarig søvnliggende fase i "somnambulisme", hvor han tilsyneladende vågnede op igen, blev i stand til at bevæge sig og tale normalt. Men den "personlighed", som nu handlede og talte var en radikalt anden end normalpersonligheden.

Ser man bort fra de i vores sammenhæng mindre relevante, men for terapien uhyre vigtige ejendommeligheder, synes der at være følgende fællestræk ved den somnambule personlighed i forskellige individer:

1. Hypermnesi. Den somnambule personlighed disponerer over et langt større erindringsforråd end normalpersonligheden. Særlig påfaldende er de meget detaljerede erindringer fra den tidlige barndom, som hos normalpersonligheden er ramt af glemsel. Rigtigheden af erindringerne lod sig kontrollere ved at udspørge ældre slægtninge.
2. Envejs-amnesien. Den somnambule personlighed har fuldstændig erindring om ikke kun tidligere somnambule tilstande, men også om normalpersonlighedens oplevelsesverden. Derimod har normalpersonligheden ingen bevidsthed om / erindring om somnambulpersonligheden.
3. Højnelse af de intellektuelle færdigheder og en markant ændring af sproget. Hidtil rent dialekttalende behersker i somnambultilstanden højsproget, i en række tilfælde desuden et eller flere fremmedsprog.

4. Skærpet sansning af omverdenen. For alle fem sanser gælder, at perceptionstærskelen er abnormt sænket. Den somnambule kan f.eks. langt tidligere end de andre tilstedeværende høre (og lugte), at et bestemt menneske nærmer sig huset, de befinder sig i.

5. Evnen til, på grund af den stærkt forøgede "almensans"¹⁵ at erkende, d.v.s. visualisere tilstanden i ens egne indre organer. Evnen til psykisk at påvirke fysiske processer i ens egen organisme, der normalt er unddraget viljens herredømme.

6. Imellem magnetisøren og den somnambule består der en så tæt psykisk interaktion ("rapport"), at tanker og forestillinger synes at kunne passere fra den ene til den anden.¹⁶

Efter Puységurs og hans elevs opfattelse besidder ethvert menneske en sådan somnambul personlighed, der latent eksisterer ved siden af normalpersonligheden. At somnambulpersonligheden ikke kun er en kortvarig abnorm tilstand, fremkaldt ad kunstig vej, men er konstant tilstede under normalpersonligheden, kunne sandsynliggøres ved fænomenet den posthypnotiske suggestion. Befalede magnetisøren den somnambule at udføre en eller anden handling, nogen tid efter at vedkommende var vendt tilbage til normalt tilstanden, blev handlingen udført, hvor absurd den end kunne være, og uden at normalpersonligheden havde nogen mulighed for at gennemskue det virkelige motiv.¹⁷

¹⁵ G.H.Schubert taler om "einem geschärften Gemeingefühl" (*Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft* (1808), s.337)

¹⁶ Jeg udelader her det kontroversielle punkt, at den somnambule undertiden blev clairvoyant, d.v.s. kunne percipere omverdenen uden kategorierne tid og rum. Puységurs mest fremragende franske elev, Joseph-Philippe-François Deleuze så i denne ejendommelighed ved de somnambules omverdenserkendelse den empiriske bekræftelse af Kants bestemmelse af tid, rum og kausalitet som forstandens former, vel at mærke normalt tilstandens, hvorimod de somnambules forandrede "sensorium" ikke rummede disse begrænsninger. (*Histoire critique du magnétisme animal*, Paris 1813, s.281)

¹⁷ "Exécuter, en état naturel, la volonté de son magnétiseur, par une impulsion irrésistible, sans motif dont on en puisse rendre raison, et sans autre indication, que la notification de cette volonté faite en crise, soit que l'effet de cette volonté ait une époque prochaine ou éloignée de quelques jours." (De Mouilleseaux, *Appel au public sur le magnétisme animal*,.... (Strasbourg 1787).

Den somnambule personligheds psykologiske status er dobbelttydig. Set fra normalpersonlighedens standpunkt, oplysningstidens fornuftige subjekt, hører den til det ubevidstes område, utilgængelig som den er for den normale bevidsthed. På grund af envejs-amnesien kan den ikke integreres i normalbevidstheden, og det posthypnotiske eksperiment demonstrerer, at selv hvor et element fra somnambultilstanden griber handlingsmotiverende ind i normalpersonlighedens liv, kan kun handlingen, ikke det til grund liggende motiv erkendes. På den anden side har den somnambule personlighed, der sanser, tænker, erindrer, taler og handler, samtidig en klart refleksiv selvbevidsthed. Da den somnambule personlighed på så godt som alle punkter er normalpersonligheden overlegen, og oven i købet på grund af hypermnesien og envejs-amnesien (der lader somnambulbevidstheden have fuld erindring om normalbevidsthedens indhold) besidder en større kontinuitet end normalpersonligheden, kan den betegnes som en mere fuldstændig bevidsthed.¹⁸ Men denne bevidsthed er normalt kun latent til stede i individet. Bortset fra relativt få spontane tilfælde af skift mellem de to bevidsthedstilstande, kræves der særlige procedurer for at aktualisere den.¹⁹

Man burde i grunden for begrebsafklaringens skyld i stedet for bevidsthed - ubevidsthed tale om en fundamental di-psykisme som konsekvens af opdagelsen og studiet af den somnambule personlighed.²⁰ Mennesket har ikke én, men to

¹⁸ G.H.Schubert (anm.15): "eine höhere Stufe des wahren Zustandes der Seele" (s.348).

¹⁹ Ludwig J. Pongratz skelner mellem "Mitbewußtes", det som ikke står i bevidsthedens opmærksomhedsfokus, og som uden substansforandringer kan blive bevidst, og "Unterbewußtes", om hvilket det hedder: "Es ist nicht wie das Mitbewußte mühelos der Präsenz zugänglich, sondern wird "schwer" bewußt; in der Regel sind gezielte Methoden nötig, um es klar bewußt zu machen. Ein drittes Unterscheidungsmerkmal kommt hinzu: Mitbewußtes wird präsent, ohne das Erleben und Verhalten der Persönlichkeit bedeutsam zu verändern. Das Präsentwerden von Unterbewußtem hingegen hat personale Modifikationen im Gefolge. Auf dem Niveau der kognitiven Präsenz erscheint es mit dem Index der Verwunderung, Erleuchtung, Betroffenheit und dergleichen;" (s.240)

²⁰ "J'ai fait ce que j'ai pu pour lier leurs idées dans le passage d'un état à l'autre, soit en entrant en crise, soit en sortant, cela m'a été impossible. La démarcation est si grande, qu'on peut regarder ces deux états comme deux existences différentes." (Puységur 1784-85, bd.I, s.90)

funktionelt adskilte bevidstheder eller personligheder i sig,²¹ hvoraf den snævrere, normalpersonligheden, af hensyn til tilpasningen til den aktuelle samfundsvirkelighed er "afstumpet", rudimentær.²² Med denne opfattelse sætter den nye psykologi i Puységurs fodspor et spørgsmålstegn ved oplysningstidens kohærente fornuftsvæsen, og markerer samtidig et brud med den kontinuitetstanke, der havde været et centralt anliggende for den hidtidige udforskning af det ubevidste, fra Leibniz til Schelling og Goethe. Det skal tilføjes, at dette også var et brud med nyplatonismen, eller rettere den monistiske udlægning af den. Puységurs teori om menneskets fundamentale di-psykisme og om psykens meget vidtgående indvirkning på den fysiske organisme har en tæt sammenhæng med den renaissance for den ekstremt dualistiske gnosticisme, som bl.a. kom til udtryk i den franske mystiker Louis Claude de Saint-Martin's (1743-1803) skrifter.²³

Også 1700-tallets bestemmelser af det ubevidste blev kraftigt modificeret ved studiet af den somnambule bevidsthed. For både Leibniz' "petites perceptions", Sulzers og Moritz' glemte, men ubevidst aktive barndomserindringer og Herders fysiologisk ubevidste rykkede i kraft af sænkningen af perceptionstærskelen, hypermniesien og den forøgede "almensans" for en stor del inden for bevidstheden i den somnambule tilstand og kunne uden besvær verbaliseres af den somnambule.

²¹ G.H. Schubert, der bygger sin fremstilling af den animalske magnetisme på materiale fra de tyske Puységurister, Eberhard Gmelin, Johann Heineken, Johann Nathanael Pezold og Arnold Wienholt, antager eksistensen af 3 personligheder i ét og samme individ, der kunne ytre sig som tilstande af normalbevidsthed, eller somnambulisme eller "Doppelschlaf". (anm. 15, s. 348)

²² "Frey von allen Banden, welche die momentane sinnliche Außenwelt dem Leben anlegt, frey von allem Fachwerk des Denkens, wo nur das zum momentanen Bewußtsein kommen kann, was in diese sinnliche Außenwelt für den Augenblick paßt, liegt dem Magnetisiren auf einmal offen, was je in seinem Leben vorgegangen ist, ungeordnet, aber auch ungebunden." (Joachim Dietrich Brandis, *Über psychische Heilmittel und Magnetismus*, Kopenhagen 1818, s. 98-99). Jvf. også Schiller, der i *Über die ästhetische Erziehung* (1795) havde talt om, "durch Abstumpfung der Gefühle den Charakter sicher zu stellen" (NA XX, s. 351). Den socialpsykologiske dimension genfindes i modificeret form i Jürgen Habermas' ekskommunikationsmodel (*Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt a.M. 1973 (1968), s. 274-83).

²³ F.eks. *Des Erreurs et de la vérité* (1775). Tysk oversættelse ved Matthias Claudius, *Irrtümer und Wahrheit...*, 1782), *Tableau naturel des rapports qui existent entre Dieu, l'Homme et l'univers* (1782). Om Puységurs forbindelse med Saint-Martin se Adam Crabtree, *From Mesmer to Freud* (New Haven and London 1993), s. 68-69, og Robert Darnton, *Mesmerism and the End of Enlightenment in France*, Cambridge Mass., 1968, s. 68. Om gnosticismen som anfægtelse

Personligheden som begreb fik dermed et langt større omfang og en større spændvidde end før, men spaltedes og fremstod nu som et personlighedskonglomerat, en sameksistens af vidt forskellige psykiske personer i en og samme fysiske krop. Tilmed kunne man i den magnetiske "rapports" fænomen iagttage, hvordan forestillinger uden sanseorganernes formidling kunne strømme fra ét individ til et andet, hvordan f.eks. magnetisørens "vilje" via den magnetiseredes vilje kunne fremkalde fysiske forandringer i ham.²⁴ Mens oplysningstidens "fornuftssubjekt" havde haft en ideelt set stabil identitet med klare grænser og en deraf følgende høj grad af autonomi, stod ifølge den animalske magnetismes antropologi dette subjekt åbent og uafgrænset, indad mod de latente personligheder og udad mod andre individers vilje og forestillinger.²⁵

Puységurs og hans franske elevs observationer og teorier spredtes allerede inden revolutionen (der satte en foreløbig stopper for den animalske magnetismes udøvelse) hurtigt fra Strasbourg, centret for Puységuristerne, til Tyskland. Hovedskikkelserne i den tidlige tyske retning var matematikeren og fysikeren

i den europæiske kultur se P. Sloterdijk/ T. H. Macho (Hrsg.), *Weltrevolution der Seele. Ein Lese- und Arbeitsbuch der Gnosis*, Zürich 1993. Et uddrag af *Des erreurs et de la vérité* er her aftrykt s. 721-27.

²⁴ "Le malade, dans cet état, entre dans un rapport si intime avec son magnétiseur, qu'on pourrait presque dire qu'il en fait partie." (Puységur 1784/85, bd.I, s. 17). Jvf. Tardy de Montravel (*Essai sur la théorie du somnambulisme magnétique*, London 1785): "Les deux individus ne font plus qu'un seul instrument harmonique, dans lequel les discordances seules retentissent, & c'est aussi par cette raison que le Somnambule verra mon foie, si mon foie est malade." (s. 67. Tankegangen er, at det syge organ perciperes med "den sjette sans" (ibid. s. 70-71), fordi dets tilstand afviger fra harmonien)

²⁵ Begrebet "sympati" (ligesom de andre "sym"-aktiviteter, de tyske romantikere interesserede sig så meget for) fik dermed en specifik psykologisk betydningstilvækst. Tardy de Montravel hævder således, at ved hjælp af eksperimenter med somnambulismen, "on découvre la cause physique des sympathies, des antipathies qu'on a connues, dont on a parlé de tout temps, sans pouvoir en rendre raison." (op.cit. s. 69). Jvf. Barbarin (*Système raisonné du magnétisme universel. D'après les principes de M. Mesmer* (Paris 1786)): "On sait en second lieu, que les âmes ont la faculté d'agir les unes sur les autres. Cela est prouvé par la sympathie, l'antipathie, la communication des idées et de toutes les affections morales." (s. 80). Som det fremgår af Schillers brev til vennen Körner 17.5.1788, var også Herder meget optaget af dette aspekt af den animalske magnetisme, "woraus er die Sympathien und Antipathien [...] erklärt." Et lignende standpunkt finder man i den schweiziske læge Johann Rahn's *Über Sympathie und Magnetismus* (1789). I C.A. Eschenmayers *Psychologie in drei Theilen als empirische, reine und angewandte* (Stuttgart/Tübingen 1817) behandler et helt kapitel "Die Stufe der magnetischen Sympathie" (s. 241 ff.). Eksemplerne på en forankring af sympati-begrebet i den magnetiske rapport er iøvrigt i litteraturen om den animalske magnetisme legio. Jvf. Crabtree (anm. 23), s. 120-22.

Johann Lorenz Böckmann (1741-1802), anatomen og fysikeren Johann Heineken (1761-1851), lægen Arnold Wienholt (1749-1804) og - som den største begavelse blandt dem - lægen Eberhard Gmelin (1751-1808). Da lægen og filosofen Gotthilf Friedrich Schubert i 1808 udgav sine *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaften*, et værk der fik afgørende indflydelse på de tyske romantikere, var det disse fire pionerers arbejder, han byggede sin fremstilling af den animalske magnetisme på (13. og 14. forelæsning). I modsætning til franskmændene, der overvejende havde opmærksomheden rettet imod de terapeutiske aspekter, gjaldt de tyske forskeres interesse i højere grad de almene antropologiske konsekvenser. Sandsynligvis er det grunden til, at de fik en umiddelbar indvirkning på samtidens digtning og filosofi.

Envejs-amnesiens konsekvenser for spørgsmålet om jegets identitet stod allerede klart for Eberhard Gmelin. I hans hovedværk med den betegnende titel, *Materialien für die Anthropologie* (1791), sætter han som Augustin²⁶ lighedstegn mellem "personlighed" og jegets erindringer om tidligere indtryk og reaktioner ("Gegenwirkungen", s. 65). Både for den spontant og for den artificielt somnambule, der er løsrevet fra normalpersonlighedens erindringskæde, gælder følgende: "Es war also veränderte Persönlichkeit; es war eine andere Person, welche im Anfall handelte und empfand; eine andere, welche im natürlichen Zustand handelte und empfand." (s. 50-51). Og denne "anden person" "bleibt also ein freies moralisches Wesen und ist kein bloß materielles Automat" (s. 253), ja må endog betragtes som en højere udviklingsform end normalpersonligheden, for: "Der ganze Mensch wird in den zu Einem vereinigten geistigen und thierischen Grundtrieben erhöht und veredelt." (s. 365). Kriteriet for, om en forsøgsperson virkelig er i somnambul tilstand, er da også "subjectiv erhöhtes Empfindungsvermögen und subjectiv erhöhte Seelenfähigkeiten" (s. 255).

Det er i vurderingen af somnambulismen, at vandene delte sig. Carl Alexander Ferdinand Kluge, forfatteren til standardværket om den animalske magnetisme, *Versuch einer Darstellung des animalischen Magnetismus als Heilmittel* (Berlin 1811) sammenfatter sine beskrivelser af den somnambule tilstands særgenheder med ordene: "Wir wurden [...] nicht abwärts zur Sinnlichkeit übergeführt, sondern stiegen vielmehr aufwärts, und näherten uns immer mehr dem innern, geistigen Menschen." Hvad han havde fundet var "keine Truggebilde einer exaltierten Phantasie, sondern höhere, erweckte Kräfte, die zwar ungekannt und ungeahnet in dem Innern des Menschen schlummerten." (1815², s. 307). For Schelling derimod var de somnambule fænomener udtryk for menneskets forbindelser *nedadtil*, til de almene fysisk-kemiske love, til universets kræfter.²⁷ Heri følger han rationalisten Ernst Platner, der i sin *Neue Anthropologie*, som allerede ovenfor nævnt, havde erklæret: "Das thierische Seelenorgan ist das unwesentlichere und unedlere, und erweckt in der Seele jene verworrenen, aus einer zahlenlosen Vielheit undeutlicher Gefühle zusammengesetzten Vorstellungen von dem Zustande, theils des thierischen Körpers überhaupt, theils seiner einzelnen Werkzeuge, und die von diesen Ideen abhängenden angenehmen, oder unangenehmen Empfindungen" (s. 72).²⁸

²⁶ *Confessiones*, X bog.

²⁷ "Auch die hartnäckigste Angewöhnung, in der Natur die bloße Objektivität zu sehen, hätten längst die Erscheinungen außerordentlicher Zustände des Menschen, an welchen, selbst nach der gemeinen Vorstellung, die Seele keinen Theil hat, überwinden können, z.B. die geschickten und sicheren Handlungen des Nachtwandlers, die völlig so bewußtlos geschehen, und dennoch nicht selten ebenso viel Zweckmäßigkeit verrathen als die Handlungen der Thiere, der beständigen Somnambulisten". (*Aphorismen zur Einleitung in die Naturphilosophie* (1806)). Schelling særstilling blandt romantikkens filosoffer kommer måske tydeligst frem i hans *Epikurisch Glaubensbekenntnis...* (1799) med dens materialistiske angreb på spiritualismen hos Schleiermacher, Novalis, Tieck og Friedrich Schlegel.

²⁸ Set fra psykoanalysens synsvinkel må de fænomener, der kan iagttages i somnambulismen, tilhøre det "førbevidstes" og "ubevidstes" system, eller med Freuds senere nomenklatur den ubevidste del af jeg'et og det 'et. Det er en ganske udbredt opfattelse, at disse psykiske lokaliteter eller funktionsmåder må betragtes som forholdsvis primitive eller infantile, et residuum af driftsderivater, libidinøse og aggressive forestillinger og energier. Dette billede af det ubevidste synes uforeneligt med de observationer af det somnambult ubevidste, som en lang række forskere indsamlede og systematiserede fra 1780'erne og et halvt århundrede fremad. Naturligvis må man tage med i betragtning, at de gamle magnetisører og Freud har haft vidt forskellige, historisk betingede "Vorverständnisse" af menneskets fundamentale væsen. For magnetisørerne var menneskets tre grundbestanddele, ånd, sjæl og legeme lige virkelige, mens Freud i sin forhåndsafgørelse var et barn af liberalismens politiske teori, positivismens ontologiske materialisme og Darwinismens hypotese om en generel biologisk udvikling fra det primitivt udifferentierede til det

Det, romantikkens digtere kunne hente hos den animalske magnetisme, var først og fremmest den antropologiske konsekvens af di-psykismen. I den somnambule tilstand fremtræder, hvad mennesket rummer i sig af muligheder, hvad det kan blive til. I modsætning til udviklingstanken (hvortil også oplysnings- og fremskridtstroen hører) ligger dette potentiale allerede fuldt udfoldet i hvert menneske og er ikke resultat af en "Erziehung des Menschengeschlechts", den lange vej fra religiøs til metafysisk og videre til fornuftig tænkning, som allerede den franske fysiokrat Turgot i 1750 havde formuleret det. Ideen om den tidlige progression er erstattet af tanken om en psykisk epifani, tilsynekomsten af det skjulte, altså en kvalitativ skiften til et andet latent personlighedssystem. Det er denne forestilling, kombineret med en udtalt spiritualisme, jeg vil betegne som kerneområdet i romantikkens antropologi. Men deraf følger også, at "romantikere" som Schelling og Ritter i deres antropologi snarest må regnes for videreførere af oplysningstidens kontinuitetsbetonende kognitive og vitale ubevidsthedsteorier.

Det er næppe tilfældigt, at det er Jean Paul, den første bruger af termen "das Unbewußte", der tilkender den animalske magnetisme en så central plads i samtidens videnskab, at den får en næsten messiansk dimension: "Es ist ein wohlthätiges Wunder, daß derselbe Magnet, welcher uns mit seiner Nadel die zweite Hälfte des Erdballs zeigte und gab, auch in der Geisterwelt eine neue Welt entdecken half. Schwerlich hat irgend ein Jahrhundert unter den Entdeckungen, welche auf die

højt udviklede, specificerede. Alligevel er psykoanalysen knap så simpel, som man ofte antager. Det er ganske interessant at følge, hvordan Freud i sin bestemmelse af "det ubevidste", "primærprocessen" og "das Es" igennem hele sit forfatterskab svinger mellem en lav og en høj indordning, et faktum som bl.a. Anton Ehrenzweig med stor energi har påpeget (*The Psychoanalysis of Artistic Vision and Hearing*. 1953). Så tidligt som i *Die Traumdeutung* (1900) finder vi den "høje" indordning f.eks. i bemærkningen om "die Hypermnese des Traums" (SA II, s.560) og i den efterfølgende karakteristik: "In den Traumgedanken fanden wir die Beweise einer höchst komplizierten, mit fast allen Mitteln des seelischen Apparats arbeitenden, intellektuellen Leistung" (ibid. s.561). I *Das Ich und das Es* (1923) er tendensen endnu tydeligere, f.eks. i følgende: "Wir haben einerseits Belege dafür, daß selbst feine und schwierige intellektuelle Arbeit, die sonst angestrengtes Nachdenken erfordert, auch vorbewußt geleistet werden kann, ohne zum Bewußtsein zu kommen." ... "Wollen wir zu unserer Wertskala zurückkehren, so müssen wir sagen: Nicht nur das Tiefste, auch das Höchste am Ich kann unbewußt sein." (SA III, s.295). Man behøver altså ikke at gå til Ludwig Klages (*Der Geist als Widersacher der Seele*, 1929-32), til Jung eller til Viktor E. Frankl (*Der unbewußte Gott*, 1949²), for at finde nutidige paralleler til Puységur og hans efterfølgere.

menschliche Doppelwelt von Leib und Geist zugleich Licht werfen, eine größere gemacht als das vorige am organischen Magnetismus; nur daß Jahrhunderte zur Erziehung und Pflege des Wunderkindes gehören, bis dasselbe zum Wunderthäter der Welt aufwächst."²⁹ En næsten endnu højere vurdering finder man hos "romantikkens største tænk",³⁰ Arthur Schopenhauer. Endnu i første bind af *Die Welt als Wille und Vorstellung* (1819) synes han at ligge tæt på Schellings standpunkt.³¹ Men i 1836, i skriftet *Über den Willen in der Natur*, hvor han med beklagelse noterer sin tidligere mangel på forståelse for den animalske magnetismes vidtrækkende konsekvenser ("eine direkte Bestätigung meiner Lehre")³², er han svinget helt over til den Puységurske rent psykiske forståelse, endda med betydelige filosofiske implikationer: "Der animalische Magnetismus tritt demnach geradezu als die *praktische Metaphysik* auf, [...]: er ist die empirische oder Experimental-Metaphysik. - Weil ferner im animalischen Magnetismus der Wille als Ding an sich hervortritt, sehn wir das der bloßen Erscheinung angehörige principium individuationis (Raum und Zeit) alsbald vereitelt: seine die Individuen sondernden Schranken werden durchbrochen; zwischen Magnetiseur und Somnambule sind Räume keine Trennung, Gemeinschaft der Gedanken und Willensbewegungen tritt ein: der Zustand des Hellsehns setzt über die der bloßen Erscheinung angehörenden, durch Raum und Zeit bedingten Verhältnisse, Nähe und Ferne, Gegenwart und Zukunft, hinaus."³³ Endelig finder vi i *Versuch über das Geistersehn und was damit*

²⁹ *Muthmaßungen über einige Wunder des organischen Magnetismus* (1814. Jean Pauls sämtliche Werke. Hist.-krit. Ausgabe, 1. Abteilung, 16. Band. Weimar 1938). Jean Paul havde allerede godt 25 år tidligere haft sin interesse rettet mod den animalske magnetisme. Fra 1788-89 foreligger der notater fra hans hånd til Eberhard Gmelin, *Über Thierischen Magnetismus* (Tübingen 1787) og til tidsskriftet *Magnetisches Magazin für Niederdeutschland* (Hrsg. J.H.Cramer), Bremen 1787-88. Jvf. Götz Müller, *Jean Pauls Exzerpte*, Würzburg 1988.

³⁰ Ludwig Marcuse, *Reaktionäre und progressive Romantik*, in: Helmut Prang (anm.1), s.379.

³¹ "Der andere, diesem entgegengesetzte Fall ist der, wo umgekehrt das Licht der Erkenntnis in die Werkstätte des blindwirkenden Willens eindringt und die vegetativen Funktionen des menschlichen Organismus beleuchtet: im magnetischen Hellsehn." (*Sämtliche Werke*, hrsg. von Wolfgang Frhr. von Löhneysen, Darmstadt 1968, Bd.I, s.224)

³² Ibid. Bd.III, s.423.

³³ Ibid. Bd.III, s.429. Allerede i 1813 havde Deleuze (anm.16) hævdet, at somnambulismens fænomener eksperimentelt beviste Kants opfattelse af tid, rum og kausalitet som egenskaber ved forstanden (d.v.s. i

zusammenhängt, den store afhandling fra 1851, der sammenfatter den animalske magnetismes filosofiske konsekvenser og samtidig peger frem mod vigtige, men ofte oversete sider af Freuds psykoanalyse, Schopenhauers definitive vurdering: "Der animalische Magnetismus ist freilich nicht vom ökonomischen und technologischen, aber wohl vom philosophischen Standpunkt aus betrachtet die inhaltschwerste aller jemals gemachten Entdeckungen; wenn er auch einstweilen mehr Rätsel aufgibt als löst."³⁴

Det, som Schopenhauer forholdsvis sent var nået til en filosofisk erkendelse af, var imidlertid allerede på et tidligt tidspunkt af den tyske romantik³⁵ indgået i digternes begrebsrepertoire. Man må her skelne mellem to vidt forskellige måder at fiktionalisere den animalske magnetisme på. I den negative variant lå vægten dels på den truende personlighedsopløsning, dels på de foruroligende konsekvenser af, at en fremmed bevidstheds vilje og forestillinger kunne trænge ind i ens psyke. I den

normaltilstanden), og ikke egenskaber i verden. Samme perspektiv anlægges i medicinprofessoren Dietrich Georg Kiesers forord til 1. bind af hans tidsskrift, *Archiv für den thierischen Magnetismus*, Lpz. 1817.

³⁴ Ibid. Bd.IV, s.323.

³⁵ Når jeg her udelukkende retter opmærksomheden mod den tyske romantik, har det den meget enkle historiske grund, at den animalske magnetisme som forskningsgren og alment kulturel faktor kom til udfoldelse i Tyskland langt tidligere end i de andre vestlige lande. I Frankrig satte revolutionen 1789 et brutalt punktum for udforskningen af den animalske magnetisme, en pause der kom til at vare godt 25 år (Dominique Barrucand, *Histoire de l'hypnose en France*, 1967, s.31). Deleuze fortæller 1813 i sin historiske oversigt (anm.16, s.35), hvordan enhver beskæftigelse med det kontroversielle emne udsatte udøveren for forfølgelse. Et af ofrene var Puységur selv, der slap med to års arrest og kun reddede livet, fordi han som artilleriofficer kunne gøre bedre fyldest i arméen end i guillotinen. Efter revolutionskrigene genoptog man den afbrudte forskning, men den fik aldrig den samme status og udbredelse som i romantikkens Tyskland. Kun hos Balzac (f.eks. *Ursule Mirouet*, 1841) blev indflydelsen mærkbar. Først omkring 1880 ændredes situationen, og det så radikalt, at den franske forskning på hypnosens, suggestionens og de paranormale fænomeners felt blev absolut førende i Europa, med navne som Hippolyte Bernheim og Pierre Janet, Freuds lærere.

I England vandt Puységurs idéer indpas i 1790'erne (J. B. de Mainauduc og John Bell, jvf. Crabtree (anm. 23), s.116 og 177), men situationen ændredes efter århundredeskiftet, hvor man så med ligegyldighed eller mistro på de "fremmede" ideer, og i de følgende årtier ændredes forholdet ikke meget: "The mesmeric movement in England from 1800 to 1837 was a pale and scattered shadow of continental activities. The movement had no public presence of any consequence in England for almost forty years." (Fred Kaplan, *Dickens and Mesmerism. The Hidden Springs of Fiction*, 1975, s.11). Til gengæld indhentede man her i løbet af forbausende kort tid det forsømte, først med pioneren John Elliotson, medicinprofessor ved Londons universitet, og derpå med lægen James Braid's fremragende arbejder om hypnosen (hans betegnelse for den animalske magnetisme) fra 1843 til 1860.

I USA, nærmere bestemt i New England, oplevede den animalske magnetisme i slutningen af 1830'erne og i 1840'erne et regulært boom (Crabtree, anm. 23, s. 213 ff), der som bekendt bl.a. satte sig spor i Poes forfatterskab.

positive variant betragtedes den glimtvis fremtræden af den ubevidste personlighed som en vej til en dybere sandhed om mennesket og dets uendelige muligheder.

Det er fristende at se den negative variant som en kulørt og melodramatisk fiktionalisering af det psykologiske problemkompleks. Men en sådan betragtningsmåde overser, at digterne med deres plastiske og spændingsfyldte konkretiseringer, hvor intrapsyriske relationer optrådte i form af konflikter mellem handlende personer, ofte kunne formulere en psykologisk indsigt, som i perspektivering og nuancerigdom langt overgik de kliniske og teoretiske fremstillinger. En sådan tilvækst af erkendelse i kraft af selve symboliseringsprocessen finder man f.eks. i de to motiver "dobbeltgænger" og "det heteronome individ".

Fra den antropologiske idé om menneskets grundlæggende spaltede bevidsthed er der ikke langt til forestillingen om, at den hidtil skjulte personlighed kunne gøre sig fri af totalpersonligheden og som dobbeltgænger fysisk og psykisk leve sit eget liv, parallelt med og indgribende i normalpersonens liv. Ordet dobbeltgænger anvendes i europæisk litteratur for første gang af Jean Paul i romanen *Siebenkäs* (1796/97). Ved siden af egentlige dobbeltgængere finder man i hans senere romaner også spejlbilledet som motiv, angsten for de fremmedartede spejl-jeger. Her som hos en række andre romantikere, Hoffmann, Brentano og Chamisso, er dobbeltgængerne eller spejlbillederne uerkendte eller fornægtede sub-personligheder, uforenelige med eller uacceptable for individets hidtidige jeg-billede og derfor angstfremkaldende.³⁶

Det er næppe påkrævet at gå nærmere ind på dette velkendte centrale romantiske motiv, der hænger så tæt sammen med periodens antropologiske

³⁶ I dansk litteratur er det kendteste eksempel velnok H.C.Andersens *Skyggen* (1847), der på original vis udfolder et element af det digteriske potentiale i Hoffmanns novelle *Das öde Haus*. Jvf. Uffe Hansen, *Det tomme hus*. Om H.C.Andersens eventyr "Lytemændene ere i Byen, sagde Moskonen", in: *Nordica* 1995. - Det ligeledes hyppigt

nytænkning. Mindre veldefineret og vagere motivisk afrundet er "det heteronome individ", den styring udefra, der eksperimentelt kunne iagttages i forholdet mellem magnetisør og magnetiseret, og som kunne ytre sig ved at en implanteret forestilling bag personens ryg motivationelt bestemte hans handlinger (posthypnotisk suggestion).

Frem til romantikken er det i digtningen et næsten selvfølgelig træk ved fiktionsfigurerne, at de kræfter, der bestemmer deres forestillinger og handlinger, hører hjemme i deres egne autonome personligheder: "Handlungen und Ereignisse sollen "wahrscheinlich" und auf die Absichten der Figuren widerspruchsfrei bezogen sein, diese müssen jene begründen und umgekehrt."³⁷ Det gælder også "im Irrationalismus der Affekte", hvor trods al ufornuft "eine weltumspannende Übereinstimmung des Menschen mit sich selbst"³⁸ er tilstede. Man kan endog med en vis ret hævde, at jo kraftigere det emotionelle, fantasivirksomheden, ja selv dårskaberne betones i en fiktionsfigur, des mere fremhæves det originalt individuelle, enheden i mangfoldigheden, personlighedens sluttede karakter. Autonomi er altså ikke nødvendigvis ensbetydende med "fornuftig handle", men kan også betyde overensstemmelse mellem en persons handlinger og hans samlede kognitive, emotionelle og volitive egenskaber. Det fremgår tydeligt af paradeeksemplerne, Sternes *Tristram Shandy*, Wielands *Agathon* og Goethes *Wilhelm Meister*.

Men hvad med f.eks. Hoffmanns fiktionsfigurer? Den lille rare munk Medardus i romanen *Die Elixire des Teufels* (1815/16) styres fra et bestemt tidspunkt hverken af sine egne hensigter eller lidenskaber, men af kræfter, der klart befinder sig uden for hans personlighed, og som tvinger ham til at genleve sine

forekommende marionetmotiv må derimod forstås ud fra vitalismen (dog ikke hos Kleist, jvf. nedenfor). Marinonetten er maskinen (jvf. La Mettrie *L'Homme machine*, 1747) minus "vitalkraft".

³⁷ Rolf Grimminger, *Die Ordnung, das Chaos und die Kunst. Für eine neue Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt a.M. 1990 (1986'), s.45.

lastefulde forfædres livsløb.³⁹ Den klodsede bondestudent Anselmus i *Der goldne Topf* (1814), hvis åndelige horisont ikke rækker videre end til kaffe med rom, øl og piger, oplever med ét en sand invasion af fremmede syner, for ham selv fremmede evner og færdigheder, hvis oprindelse er den venligtsindede, men krævende troldmand, arkivar Lindhorst. I betragtning af Hoffmanns store fortrolighed med litteraturen om den animalske magnetisme og hans personlige bekendtskab med flere af dens udøvere kan det ikke undre, at han i flere af sine værker henfører sine fiktionsfigurers påfaldende heteronomi til "magnetismens" idé om tankeoverføringens realitet. I novellen *Das öde Haus* (1817) forklarer således "ein junger, dem Magnetismus ergebener Arzt" de for jeg-fortælleren gådefulde hændelser ved at henvise til den almindelige erfaring, at et pludselig opdukkende fremmedartet forestillingsbillede kan gøre sig til herre over "vort hele jeg". Og han fortsætter med det retoriske spørgsmål: "Wie wenn dies plötzliche Hineinspringen fremder Bilder in unsere Ideenreihe, die uns gleich mit besonderer Kraft zu ergreifen pflegen, eben durch ein fremdes psychisches Prinzip veranlaßt würde? Wie wenn es dem fremden Geist unter gewissen Umständen möglich wäre, den magnetischen Rapport auch ohne Vorbereitung so herbeizuführen, daß wir uns willenlos ihm fügen müßten?"⁴⁰

Den heteronome personlighed rummer, som man kan se, et ubevidsthedsbegreb af ganske anden art end det, som kommer til udtryk i dobbeltgængerforestillingen. Dobbeltgængere, spejlbilleder og skygger er og bliver fraspaltede dele af ét og samme personlighedskonglomerat, mens de emotioner og forestillinger, der styrer det heteronome individs handlinger, kommer som en art psykisk infusion fra et eller flere *andre* individer. Nok er det empiriske forbillede

³⁸ Ibid. s. 89.

³⁹ Det "familiemæssigt ubevidste" (Pongratz, anm.3, s.224 ff.) er et af romantikkens yndlingsmotiver, der f.eks. manifesterer sig i genren "skæbnetragedie" og i anti-dannelsesromaner som Eduard Mörikes *Maler Nolten* (1832).

⁴⁰ E.T.A.Hoffmann, *Phantasie- und Nachtstücke*, München (Winkler) 1967, s.476-77.

for en sådan transpersonalisme den animalske magnetismes påvisning af tankeoverføring i rapportsituationen, men det vil være forkert at reducere motivets betydning til en fikcionalisering af et mere eller mindre velbegrundet sæt af psykologiske - eller parapsykologiske - observationer. Muligheden for at gøre nye iagttagelser afhænger i høj grad af det historiske helhedsfelt og de paradigmer, det kan stille til disposition. Idéhistorisk har vi således at gøre med noget mere omfattende, nemlig en begyndende tvivl på, om oplysningstidens autonome fornuftssubjekt og klassicismens organisk groende personlighed virkelig har så faste grænser imod andre personers psyke. Spørgsmålet er, om individualismens "kopernikanische Wende" i sidste halvdel af 1700tallet, den voldsomt indsættende hævde af individets "Einmaligkeit" og autonomi, som både kan findes i periodens digtning, filosofi og politiske teori, ikke i grunden er udtryk for, at individet nu er blevet et *problem*. Når der tales så meget om det, kunne det være, fordi det ikke mere er noget selvfølgeligt, men noget, hvis eksistensberettigelse angribes fra forskellige sider, og som derfor må begrundes og forsvares.⁴¹ Rolf Grimminger har i en bemærkelsesværdig analyse vist, at jo mere rationalismen lægger vægt på "das zweckrationale Streben in die Zukunft", des mindre berettigelse får individets her og nu: "So wird man zwar reich an rational planbarer Zukunft, aber auch arm an unverplant lebendiger Gegenwart. Man organisiert sich zum Mittel für Zukünftiges, das noch nicht ist, während, was ist, nicht bei sich selbst verweilen darf, weil es ständig voraus in die Zukunft verweisen muß."⁴² Og Michel Foucault har beskrevet, hvordan netop i den periode, hvor individet ideologisk befries fra sine hidtidige bindinger, institutionernes magt begynder at dominere så stærkt, at der kun bliver plads for et "disciplinærindivid", et individ, der har optaget fremmede regulativer i sig, som om de var autentiske dele af selvet. Set i dette lys får Hoffmanns figurer,

⁴¹ Marianne Kesting, *Der Abbau der Persönlichkeit. Zur Theorie der Figur im modernen Drama*. In: Werner Keller (Hrsg.), *Beiträge zur Poetik des Dramas*, Darmstadt 1976, s.212.

der ikke kun tænker deres egne tanker og udfører deres egne autentiske handlinger, en historisk socialpsykologisk dimension, der rækker langt ud over den blot individualpsykologiske.⁴³

Når jeg har betegnet disse to motivkomplekser som "negative" varianter af den animalske magnetismes antropologi, skyldes det, at de negerer den herskende personlighedspsykologis grundantagelser: jeg'et er en udelelig enhed og jeg'et er klart afgrænset imod andre jeg'er. Men man kan lige så vel vende denne negering af individualiteten til en positiv kvalifikation. Det er det, der skete, da Schopenhauer efter udgivelsen af første bind af *Die Welt als Wille und Vorstellung* (1819) greb tilbage til den gamle animalske magnetisme, og nu bestemte den somnambule personlighed som den tilstand, hvor "unser innerstes Wesen oder das Ding an sich" trådte frem.⁴⁴ I denne radikaliserings af den Kantske idealisme kunne mennesket ved hjælp af sit "Traumorgan",⁴⁵ en erkendelsesevne, uindskrænket af de fem normale sanser og forstandens aprioriske former, umiddelbart begribe viljen, "der ja der Kern des ganzen Menschen ist", som fænomenverdenens sande urgrund. Denne erkendelse er efter Schopenhauers opfattelse imidlertid forudsætningen for, at mennesket kan gennemskue "das principium individuationis" som viljens list. Heraf følger da den fundamentale indsigt, grundlaget for Schopenhauers etik: "Bejahung des Willens zum Leben, Erscheinungswelt, Diversität aller Wesen, Individualität, Egoismus, Haß, Bosheit entspringen aus einer Wurzel; und ebenso andererseits

⁴² Grimminger, (anm.36), s.51-52.

⁴³ Den egentlige massepsykologis tid kom ganske vist først i 1880'erne, jvf. Susanne Barrows, *Distorting Mirrors. Visions of the Crowd in Late Nineteenth-Century France*, New Haven and London 1981. Men det psykologiske fundament var allerede etableret i den animalske magnetismes tid.

⁴⁴ *Versuch über das Geistersehen*, in Schopenhauer, (anm. 31), bd.IV, s.319.

⁴⁵ "...jenes rätselhafte, in unserm Innern verborgene, durch die räumlichen und zeitlichen Verhältnisse nicht beschränkte und insofern allwissende, dagegen aber gar nicht ins gewöhnliche Bewußtsein fallende, sondern für uns verschleierte Erkenntnisvermögen - welches jedoch im magnetischen Hellsehn seinen Schleier abwirft -"... Ibid. s.336.

Welt des Dinges an sich, Identität aller Wesen, Gerechtigkeit, Menschenliebe, Verneinung des Willens zum Leben.”⁴⁶

En sådan pludselig og kortvarig tilsynekomst af en fri og vidende personlighed, der brydes med en ufri og indskrænket, men absolut dominerende normalpersonlighed, er det grundlæggende mønster i Heinrich von Kleists digtning.⁴⁷ I stedet for at demonstrere den somnambule personligheds betydningsfulde funktion i de af hans værker, hvor den expressis verbis tematiseres (f.eks. dramerne *Das Käthchen von Heilbronn* og *Prinz Friedrich von Homburg*), vil jeg tage en af hans noveller, *Die Verlobung in St. Domingo* (1811), hvor dobbeltpersonlighedens problem kan forekomme mindre iøjnefaldende, men ikke desto mindre determinerer selve det novellistiske vendepunkt.

Novellens historiske ramme er den store slaveopstand på Haiti i 1794, “als die Schwarzen die Weißen ermordeten”.⁴⁸ Den gamle neger Congo Hoango har slagtet sin herre og hans familie og strejfer herefter i spidsen for en bevæbnet skare rundt i omegnen for at dræbe hvide flygtninge på vej mod Port au Prince, franskmændenes sidste fæstning. På plantagen har han efterladt sin samleverske, den gamle Babekan, og hendes smukke lyslødede femtenårige datter, Toni. Det er de to kvinders opgave at lokke forbipasserende hvide flygtninge til at tro, at de trygt kan hvile ud her et par dage, hvorpå Congo Hoango underrettes, således at han kan falde over de intetanende. Dette hverv udfører de med stor snedighed og uden ringeste anfægtelser. En nat banker en ung schweizisk officer, Gustav von der Ried, på husets dør og beder om hjælp for sig og sine slægtninge, der holder sig skjult i en skov i

⁴⁶ *Die Welt als Wille und Vorstellung. II* (1844), in: Schopenhauer, (anm.31), bd.II, s.780-81.

⁴⁷ Jvf. Uffe Hansen, I det gotiske laboratorium, in: *Ny Poetik*, nr.1, 1993, s.22-33; samme, Der Aufklärer in extremis. Heinrich von Kleists Die Marquise von O. und die Psychologie des Unbewußten im Jahre 1807, in: *Aufklärung als Problem und Aufgabe. Festschrift für Sven-Aage Jørgensen*, München/Kopenhagen 1994, s.216-34. Om Kleists tidlige kontakt med den tyske gren af Puységuristerne jvf. samme, Der Schlüssel zum Rätsel der Würzburger Reise Heinrich von Kleists, in: *Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft* 51, 1997, s.170-209.

⁴⁸ Der citeres efter Heinrich von Kleist. *Sämtliche Werke und Briefe*. Herausgegeben von Helmut Sembdner, Bd.I-II, München 1993. Her: Bd.II, s.160.

nærheden. Med Toni som lokkedue overtaler Babekan under forskellige påskud Gustav til at overnatte og først lade sine slægtninge komme ind på plantagen den følgende dag. Hendes planer krydses imidlertid ved, at Toni pludselig gribes af “ein menschliches Gefühl”, vælger at knytte sin skæbne til den unge schweizer, og nu på sin side fører moderen bag lyset ved at foregive at være indforstået med den sædvanlige morderiske plan. I morgengryet, hvor Babekan er begyndt at fatte mistanke til sin datter, dukker uventet Congo Hoango og hans mænd op, og for at redde Gustav fra at blive dræbt øjeblikkeligt, binder Toni den søvndrukne unge mand til sengen, foregivende at det hele tiden har været hendes hensigt blot at hykle kærlighed til ham og derved med sikkerhed udlevere ham til hans bødler. Det lykkes hende at underrette Gustavs slægtninge, således at de kan gennemføre et overraskelsesangreb og befri den fangne. Men Gustav, der ikke har fattet Tonis selvopofrende dobbeltspil, skyder hende i grænseløs skuffelse og had. Hans slægtninge oplyser ham om sagens rette sammenhæng, og efter den døende Tonis sidste ord: “du hättest mir nicht mißtrauen sollen”, skyder han sig en kugle gennem hovedet.

Altså en bloddryppende historie om den store uforklarlige kærlighed, eller om menneskets vanskeligheder med at begribe “verdens gådefulde indretning”? Det er i hvert fald den gængse indfaldsvinkel hos fortolkerne af novellen. Litteraturforskere plejer at være pinligt nøjsomme og ahistoriske, når de nærmer sig psykologiske emner; hvis det går højt, og man føler, at hverdagspsykologien (hvad det så kan være) er utilstrækkelig, hales i bedste fald Freud frem i sin mest biologistiske, og dermed historieløse udgave. Men hos Kleist er en historisk specifik psykologi på færde. Det underliggende mønster er Puységuristernes overbevisning om, at mennesket i kraft af sin fundamentale di-psykisme besidder to erkendelsessystemer, normalpersonens forstandserkendelse og den somnambule persons forstandsoverskridende indsigt. Helt programmatisk i denne henseende er novellens

indledning og afslutning, der begge afslører normalforstandens funktionsmåde som defekt. Forhistorien om Congo Hoangos forhold til sin herre, Guillaume de Villeneuve, fremlægger en række så positive præmisser, at den logiske konklusion burde være, at den frigivne slave ofrer sit liv for at redde sin velgører. Men det faktiske forløb demonstrerer, at forstanden kommer til kort, at der mellem præmisser og konklusion optræder en række af uforudsigelige faktorer.⁴⁹ Den samme kløft mellem præmisser og konklusion gælder for novellens afslutning: den befriede Gustav må med sin klare forstand nødvendigvis slutte, at Toni er en djævelsk hykler og opportunist. Hvordan skulle han overhovedet kunne integrere "underet" i sin normale livsforståelse, Tonis for hende selv ubegribelige, ubetingede kærlighed til ham, den fremmede?

Novellens "uhørte begivenhed" er det psykologiske omslag, som sker i hende. Alt i hendes hidtidige livsløb, hendes uanfægtede loyalitet mod Babekan og Congo Hoango, hendes koldblodige forførelseskunster og medvirken ved drabene på en mængde hvide flygtninge (s. 177), disponerer hende for i Gustav kun at se et medlem af den forhadte race. Da hendes sindstilstand ikke desto mindre med ét slag ændres, udelader fortælleren konsekvent enhver antydning af opdukkende moralske skrupler hos hende, ligesom der ikke forekommer antydning af en spirende forelskelse fra hendes side. I stedet er forløbet det, at hun i begyndelsen "mit aufgestützten Armen, während der Fremde aß, in sein Antlitz sah" (s. 168), lidt senere har hun "den Kopf gedankenvoll auf ihre Hand gelegt" (s. 169) og reagerer på Gustavs fortælling om den unge negerpige, der af hævnerrighed smitter sin hvide galan med pest, "indem sie verwirrt vor sich niedersah" (s. 170). Da hun endelig, på Babekans ordre, er alene med den fremmede, beskrives hendes sindstilstand med formuleringerne: "nach einem flüchtigen, träumerischen Bedenken, unter einem

⁴⁹ I Congo Hoangos tilfælde er en af disse faktorer, at han ignorerer sin egen individualitet og sine egne personlige relationer til hr. de Villeneuve, og skifter til den kollektive bevidsthed, "eingedenk der Tyrannei, die ihn seinem

überaus reizenden Erröten" (s. 173), "gedankenvoll und träumerisch" (s. 173), for at kulminere i: "so übernahm sie, von manchen Seiten geweckt, ein menschliches Gefühl; sie folgte ihm mit einer plötzlichen Bewegung, fiel ihm um den Hals, und mischte ihre Tränen mit den seinigen." (s. 175). Efter hengivelsen til Gustav befinder hun sig i en næsten lammet, tranceagtig tilstand, "wie eine Leblose" (s. 176). Som man ser, ophober Kleist nøgleord for den somnambule personligheds fremtræden. Først efter at hun har forladt Gustav vender hendes bevidsthed om den aktuelle situation tilbage, dog ikke mere end at hun i den efterfølgende samtale med Babekan til dennes let forståelige forbløffelse giver udtryk for samvittighedskvaler over sin medvirken til de tidligere "Greuelthaten" (s. 177). Men herefter træder hendes normale snuhed og forstillelsessevne igen i funktion, blot nu styret af det ædle motiv, der dannedes i hende i hendes drømmeagtigt fraværende fase, og som stadig udøver sin virkning i normalt tilstanden ("posthypnotisk suggestion", som beskrevet af De Mouilleseaux, jvf. note 17).

Det er et væsentligt moment i det, jeg vil betegne som hendes spontant somnambule personligheds fremtræden, at hun for Gustav først ubevidst⁵⁰ og senere fuldt bevidst smelter sammen med Mariane Congreve, hans forlovede i Straßburg, som under revolutionen ofrede sit liv for at redde ham fra guillotinen, vel at mærke ved en handling, der med klare bibelske allusioner ("diesen Menschen kenne ich nicht", s. 174) umiddelbart ser ud som prototypen på fornægtelse og troløshed. Den for ham "wunderbare Ähnlichkeit" (s. 173) mellem de to kvinder kan næppe bero på en ydre lighed, da fortælleren udtrykkelig fremhæver Tonis "verbranntes Gesicht" (s. 173). Ligheden synes snarest at bestå i, at han på det ubevidste plan med dets manglende tidsdimension clairvoyant anskuer Tonis kommende heroiske opofrelse

Vaterlande entrissen hatte".

⁵⁰ "Dabei fiel ihm eine entfernte Ähnlichkeit, er wußte noch selbst nicht recht mit wem, auf, die er schon bei seinem Eintritt in das Haus bemerkt hatte, und die seine ganze Seele für sie in Anspruch nahm." (s. 172)

som kongruent med Marianes.⁵¹ Denne identifikation, hvor individuationsprincippet bortfalder, meddeler sig i kraft af den somnambule rapport til Toni, i hvem den aktualiserer *den* slumrende forædlede somnambulpersonlighed, som Puységur og hans efterfølgere frem til Schopenhauer havde beskrevet.

Er Toni somnambulpersonlighedens apoteose, legemliggør Gustav til gengæld dobbeltpersonlighedens tragedie. Som den unge mand i Kleists afhandling *Über das Marionettentheater*, der ubevidst besidder "eine wunderbare Anmut", men mister den, da han bliver sig den bevidst, formår Gustav ikke at fastholde sin vision af troskaben hinsides al fornuft, men falder, da han er vendt tilbage til sin normale sociale sammenhæng, ned til forstandspersonlighedens ræsonneren. Men i det korte natlige forløb havde han synliggjort det, som Marionetafhandlingen udtrykker således: "Wir sehen, daß in dem Maße, als, in der organischen Welt, die Reflexion dunkler und schwächer wird, die Grazie darin immer strahlender und herrschender hervortritt."

Denne "Grazie" er fundamentalt forskellig fra både Shaftesbury's *moral beauty* og Schillers begreb *Anmut*, således som det defineres i den store afhandling *Über Anmuth und Würde* fra 1793: "In einer schönen Seele ist es also, wo Sinnlichkeit und Vernunft, Pflicht und Neigung harmonieren, und Grazie ist ihr Ausdruck in der Erscheinung."⁵² For Kleist står striden ikke, som hos de to nævnte, mellem menneskets fysiske og åndelige (moralske) side, men mellem den rumtidslige normalpersonlighed, der er yderligere amputeret ved sin sociale og kulturelle

⁵¹ En fuldstændig parallel hertil finder man i det samtidige drama *Prinz Friedrich von Homburg*, hvor i indledningsscenen den erklæret somnambule prins i clairvoyance umiddelbart anskuer dramaets slutscene.

⁵² Schillers *Werke*. Nationalausgabe, 20. Band, Weimar 1962, s.288. Ironisk nok nærmer Schiller netop i 1793 sig den animalske magnetismes personlighedsbegreb. Under det stærke indtryk af Puységurs vigtigste tyske elev, Eberhard Gmelin, indførte han di-psykismen som psykologisk mønster i *Wallenstein-Trilogien* (1798/99) (jvf. Uffe Hansen, Schiller und die Persönlichkeitspsychologie des animalischen Magnetismus. Überlegungen zum Wallenstein. In: *Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft*, 1995). Denne linie fortsattes i *Warbeck*-fragmentet (1799-1804) og i hans, som han kaldte det "Romantische Tragödie", *Die Jungfrau von Orleans* (1801), hvor Jeanne d'Arc forstås à la Puységur.

betingethed, og den over-normale, glimtvis fremtrædende personlighed, "wo die menschliche Natur die Anker nach einer schöneren Heymath lichtet".⁵³

Det kan ikke understreges tilstrækkeligt, at Puységuristernes forståelse af de somnambule fænomener holder sig fuldstændigt fri af enhver okkultisme. For fuldstændighedens skyld bør det dog nævnes, at der allerede i 1780'erne ved siden af Mesmers mekanicistiske og Puységurs psykologiske forståelse af den animalske magnetisme forekom en af Swedenborg og St. Martin inspireret fortolkning af de somnambule fænomener som enten sjælenes kommunikation uden sansernes medvirken eller som direkte meddelelser fra ånde verdenen.⁵⁴ Den førstnævnte variant finder man hos hovedskikkelsen i den såkaldte Lyon-Skole, le Chevalier de Barbarin, hvis synspunkter er sammenfattet i det anonyme skrift, *Système raisonné du magnetisme universel. D'après les principes de M. Mesmer* (1786). I den tyske romantik repræsenteredes det radikalt spiritualistiske standpunkt først og fremmest af digteren Johann Heinrich Jung-Stilling i hans *Theorie der Geister-Kunde* (1808), der fik betydelig indflydelse på bl.a. Clemens Brentano og Justinus Kerner.

Hermed bevæger vi os imidlertid bort fra det ubevidsthedsbegreb, der er historisk specifikt for den romantiske bevægelses tidsalder, og ind i den form for det *extrapersonalt* ubevidste, der som dæmonologi og spiritisme har en mere universel karakter. Samme historisk uspecifikke modus har iøvrigt det ubevidsthedsbegreb, jeg i min fremstilling er gået uden om: det *metafysisk* ubevidste, forstået som det apriorisk givne, hvad enten det optræder som medfødte idéer (Platons anamnese) eller som forstandens underliggende love (Kants apperceptive ubevidste).

⁵³ Schubert, (anm.15), s.360.

⁵⁴ Det siger sig selv, at retningen er stærkt repræsenteret i Sverige, med centrum i det swedenborgske *Exegetiska och Philantropiska Sällskapet*. Jvf. Crabtree (anm.23., s. 70-72) og Karin Johannisson, *Magnetisörens tid. Den animala Magnetismen i Sverige* (Uppsala 1974). Johannissons bog er bl.a. bemærkelsesværdig ved, at den rummer en langt mere præcis og differentieret oversigt over den animalske magnetismes udvikling i Tyskland end det ellers

Som afslutning vil jeg prøve at give nogle svar på et spørgsmål, den formentlig skeptiske læser vil stille: hvis det somnambult ubevidste virkelig skulle være et så centralt punkt i romantikken, hvorfor forekommer der da så få programatiske udtalelser om det hos periodens digtere? Hertil kan man svare, at det ny ubevidsthedsbegreb havde så vidtrækkende konsekvenser både teoretisk og praktisk, at det udfordrede grundlæggende tanker i den europæiske civilisation langt stærkere end de alment kendte romantiske programpunkter. Naturligvis var romantikkens nye æstetiske anskuelser kontroversielle og banebrydende, men dog fundamentalt i samklang med den individualisme, der i stigende grad havde præget tænkningen i det 18. århundredes anden halvdel. Det samme gælder både for naturfilosofien, der i det lange historiske perspektiv sætter kronen på den anti-cartesianske kontinuitetsidé, og for historismen. At romantikerne gik så varmt ind for nationalstatstanken og for den fællesskabsstiftende nye mytologi, lod sig forholdsvis let forene med de overgribende politiske strømninger i revolutionskrigenes tid. Med den animalske magnetisme var det anderledes, hvilket jo både Jean Paul og Schopenhauer var sig klart bevidst.

For samtidens videnskabelige offentlighed gjaldt som nu, at "men learn only what their passions and their metaphysical prejudices allow them to learn", som Aldous Huxley sagde i et bidende essay om hypnosens historie med den sigende titel, "A Case of Voluntary Ignorance" (1956). Og den animalske magnetismes fænomener var så ekstremt uforenelige med herskende axiomer, at man på forhånd forkastede dem som opspind, eller som Puységureleven Jean François Fournel (1745-1820) refererede adskillige videnskabsmænds reaktion: "Selv om de skulle få disse fænomener at se med deres egen øjne, ville de ikke tro dem."⁵⁵ Eller med

beundringsværdige pionerværk om det ubevidste, Henri F. Ellenberger, *The Discovery of the Unconscious. The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*. New York 1970.

⁵⁵ *Essai sur les probabilités du somnambulisme magnétique, pour servir à l'histoire du magnétisme animal*, Amsterdam 1785, s.20.

Alexander von Humboldts ord: "Og skulle jeg end selv se og føle alle disse undere, så ville jeg dog ikke tro på dem, thi de strider mod naturens evige love." Hvilket jo forudsætter, at disse "evige love" var fundet én gang for alle og derfor ikke stod til debat. Den officielle medicins eneste undersøgelse af den magnetiske terapi, den kongelige franske kommissions rapport fra 1784, havde et så begrænset kommissorium, nemlig at undersøge Mesmers påstand, at en endnu ukendt *fysisk* kraft var årsag til de "magnetiske" helbredelser, at resultatet var givet på forhånd. Rapporten konkluderede, at virkningerne (som altså ikke blev draget i tvivl) alene måtte tilskrives patienternes "imagination", men stoppede ved denne konstatering i stedet for at give sig i kast med spørgsmålet om, hvori denne "imagination" bestod, og præcist hvilke organiske forandringer den kunne fremkalde. Mesmer havde endvidere været så dristig - og naiv - at påstå, at hans kurmetode kunne helbrede *alle* sygdomme. Med hans enorme succes var lægerne truet på brødet, og de medicinske institutioner reagerede prompte med at true alle medlemmer med eksklusion, hvis de inkluderede mesmeristiske procedurer i deres behandlinger. Det var en stærkt medvirkende årsag til, at den animalske magnetisme, inklusive Puységurs empiriske grundige psykologiske retning, blev presset ud i periferien og påtrykt charlataneriets stempel.⁵⁶

Det er denne prekære status, der fik Eberhard Gmelin til i 1791 at give sit hovedværk om den animalske magnetismes terapeutiske muligheder titelen *Materialien für die Anthropologie*. I fortalen hedder det: "Ich wählte die vorstehende Ueberschrift meines Buches deßwegen, weil ich wünsche, das gewisse Dilettanten

⁵⁶ En sen rehabilitering af "de gamle magnetisører" fandt sted, da en af de store psykologer i Frankrig, Pierre Janet, i 1889 i sin disputats *L'automatisme psychologique* fremholdt, "at der blandt dem var ægte videnskabsmænd, der var så meget mere hengivne til deres videnskab, som de hverken kunne vinde ære eller fordel af nogen art ved den. De viede deres liv til at studere fænomener, så ekstremt omfattende og komplicerede, at den lille hypnotisme af i dag ikke giver nogen idé herom, og de ofrede på dette studium en tålmodighed, en stædighed og ofte en skarpsindighed, som burde have fortjent en bedre skæbne." (s.141). I lyset af psykosomatikkens renaissance i 1990'erne synes denne vurdering velbegrundet. Jvf. den amerikanske psykiater Frank W. Putnam's arbejder om multipel personlighed og Ian Hacking's

des hier abgehandelten Gegenstandes darauf nicht aufmerksam, andere dagegen, welchen der gewöhnliche Name desselben nach ihrem eigenen Vorgeben Eckel erregt, durch die Ueberschrift gerade darauf aufmerksam gemacht würden" (s. III). Selv midt i romantikken fandt G. H. Schubert det påkrævet at indlede det 13. kapitel af *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*, hvor somnambulismen beskrives som menneskets højeste udviklingstrin, med ordene: "Ich weiß zwar wohl, daß die Gegenstände meiner heutigen Vorlesung, zu den am meisten anstößigen und verkannten gehören, und daß man sie, weil sie aus der gewöhnlichen Theorie nicht wohl zu erklären sind, lieber gänzlich abzuläugnen pflegt, ich werde mich jedoch hierbey mehr an dasjenige halten was wahr ist, als an das was mit der gewöhnlichen Meynung übereinstimmt." Som læge kunne man man, som i Schellings tilfælde, tilslutte sig vitalismen, uanset hvor spekulativ den måtte være, eller endog dr. Galls groteske frenologi, men ved den animalske magnetismes psykosomatik gik grænsen indtil videre.

Man kan formode, at denne håndgribelige faktor, frygten for at blive identificeret med et tankesæt, der af flertallet af periodens videnskabsmænd blev mødt med skepsis eller afvisning, er en medvirkende årsag til digternes tilbageholdenhed med programerklæringer i forhold til den animalske magnetisme. Men dette, at den *begrebsmæssige* formulering forekommer så sparsomt, udelukker jo ikke, at den kontroversielle nye personlighedspsykologi bevidst eller ubevidst⁵⁷ har udøvet sin virkning på romantikkens digtning, også der hvor den ikke eksplicit kommer til orde. Litteraturen kunne jo "fungere som en slags asyl for

problemstillinger, som den officielle videnskabelige diskurs har skudt til side uden at "løse" dem antropologisk."⁵⁸

Rewriting the Soul. Multiple Personality and the Sciences of Memory (Princeton 1995). I Danmark er forskningsgrenen bl.a. repræsenteret af psykologen Bobby Zachariae (*Visualisering og helbredelse* (1992))

⁵⁷ "There are [...] implicit or incompletely explicit assumptions, or more or less unconscious mental habits, operating in the thought of an individual or a generation," Graeme Tytler *Physiognomy in the European Novel*. Princeton N.J. 1988. S.XVII.

⁵⁸ Wolf Lepenies, *Der Krieg der Wissenschaften und der Literatur*. In: Lepenies, *Gefährliche Wahlverwandtschaften. Essays zur Wissenschaftsgeschichte*. Stuttgart 1989, s.64.

Litteraturkritik & Romantikstudiers Skriftrække

1. Andrew Bowie: *"The Philology of Philosophy": Romantic Literary Theory*
2. Lilian Munk Dalgren: *Irony of Love*
5. Marie-Louise Svane: *Romantikken som litteraturkritisk konjunktur*
6. Hans Carl Finsen: *Heilige Beredsamkeit, en romantisk talemodus. Adam Müllers Zwölf n über die Beredsamkeit und deren Verfall in Deutschland*
7. Frederik Stjernfelt: *Wie ist Form möglich? - The Concept of Nature in Kant*
9. Ide Hejlskov Larsen: *Frygt og fascination: Det ubevidste i amerikansk romantik - Whitman og Dickinson*
11. Jochen Hörisch: *"Der Quell des Zentrums" - Über romantisches und realistisches Erzählen*
13. Roland Lysell: *Estetisk reflexion hos Carl Love Almqvist - Dialog om sättet att sluta sty Den sansade kritiken*
14. Hans Peter Lund: *Den franske romantik som litteraturhistorisk problem.*
15. Asbjørn Aarseth: *Forskyvninger i romantikkbegrepets funksjon - med særlig hensyn til norsk og nordisk litteraturhistorie*
16. Lise Busk-Jensen: *Dannelsesromanen som genre i romantikkens europæiske kvindelitteratur*
17. Marie-Louise Svane: *Arabesque, en romantisk grænsefigur*
18. Henrik Blicher: *Og hver en blomst modnes til en frugt - Et centralt motiv hos Tasso og Staffeldt*
19. Jacob Bøggild: *"Staten, det er mig" - Om et hermeneutisk knudepunkt i Kierkegaards Begrebet Ironi*
20. Aris Fioretos: *Dead Time*
21. Michael Ott: *Lorbeer im "märkschen Sand. Zu Ehre und Geschlecht bei Kleist*
22. Sigrid Nieberle: *"Die Musik ist die romantischste" - und die weiblichste - "aller Künste Konstruktion von Musik und Geschlecht bei Dorothea Schlegel (Florentin, 1801) und Bettin Arnim (Die Gündertode, 1840)*
23. Lotte Thrane: *Read, Written and Re-lived - Magda von Hattingbergs Readings of Rilke Romantic Discourse*
24. J. Hillis Miller: *Friedrich Schlegel and the Anti-Ekphrastic Tradition*
25. Mads Nygaard: *"Vi er tæt på at vågne, når vi drømmer, at vi drømmer" om æstetisk repræsentation og litterær revolution i den tidlige tyske romantik (Schlegel, Novalis)*
26. Jacob Bøggild: *"Arabeske kineserier" en læsning af H.C. Andersens Nattergalen (Repl Jørgen Bonde Jensen og Søren Baggesen)*
27. Jacob Bøggild: *"Ruinsøse refleksioner" om ruinen som poetisk topos hos H. C. Andersen*
- Algot Sørensen: *"Romantik og dekadence" "Liebestod" hos Novalis, Richard Wagner og i Manns "Tristan", Peer E. Sørensen: "En ny sensibilitet" om Johannes Jørgensens introduktion den tidlige modernisme*
28. Jørgen Huggler: *At dvæle ved det negative - om Hegel og den tidlige tyske romantik*
29. Pernille Louise Jansen: *Liebhabelei fürs Absolute - om filosofisk romantik & Friedrich Schlegels romantiske ironi*
30. Henrik Blicher: *Rejsen i en nøddeskal. Om Jens Baggesens Labyrinten*
31. Uffe Hansen: *"Det ubevidste": et brugbart kriterium for afgrænsningen af romantikken? (genoptryk)*
32. Lis Møller: *Det romantiske landskab: Caspar David Friedrich og William Wordsworth*